

І. Д. ЯРОЦЬУК

СУТНІСТЬ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ ЕКОНОМІСТА

Обґрунтовано доцільність формування навичок комунікативної культури у процесі підготовки майбутніх фахівців економічного профілю до іншомовного спілкування. З'ясовано зміст поняття «комунікативна культура». Визначено суть комунікативної культури економіста. Доведено, що комунікативна культура є однією з найважливіших складових професійної компетентності економіста. Обґрунтовано, що професійна компетентність майбутнього економіста, крім його особистісних і ділових якостей, містить також уміння та навички, що забезпечують функціонування процесу спілкування. Виокремлено такі структурні компоненти комунікативної культури економіста: світоглядний, мотиваційний, комунікативний, емоційно-вольовий, конструктивний.

Ключові слова: професійне спілкування, комунікативна компетентність, комунікативна культура економіста, мовленнєва етика, професіоналізм.

И. Д. ЯРОЦЬУК

СУЩНОСТЬ КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ ЭКОНОМИСТА

Обоснована целесообразность формирования навыков коммуникативной культуры в процессе подготовки будущих специалистов экономического профиля к иноязычному общению. Выяснено содержание понятия «коммуникативная культура». Определена суть коммуникативной культуры экономиста. Доказано, что коммуникативная культура является одной из важнейших составляющих профессиональной компетентности экономиста. Обосновано, что профессиональная компетентность будущего экономиста, кроме его личных и деловых качеств, содержит также умения и навыки, обеспечивающие функционирование процесса общения. Выделены следующие структурные компоненты коммуникативной культуры экономиста: мировоззренческий, мотивационный, коммуникативный, эмоционально-волевой, конструктивный.

Ключевые слова: профессиональное общение, коммуникативная компетентность, коммуникативная культура экономиста, речевая этика, профессионализм.

I. D. YAROSHCHUK

THE ESSENCE OF THE COMMUNICATIVE CULTURE OF AN ECONOMIST

The expediency of formation of the skills of communication culture in the process of training of future economists to foreign language communication has been grounded. The concept of "communication culture" has been determined. The essence of communication culture of an economist has been defined. It has been proved that communicative culture is one of the most important components of professional competence of an economist. It has been concluded that the professional competence of the economist, in addition to the personal and business skills, provides the ability and skills to ensure the functioning of the communication process. The author has determined such structural components of communicative culture of the economist: ideological, motivational, communicative, emotional and volitional, constructive.

Keywords: professional communication, communicative competence, communicative culture of an economist, speech ethics, professionalism.

На сучасному етапі розвитку цивілізації активно розширюються міжнародні зв'язки у різних сферах виробництва, науки і культури, відбувається інтеграція України зі світовою спільнотою, що безперечно вимагає ґрунтовної підготовки фахівців економічного профілю, здатних вступати у ділові і міжособистісні контакти.

Професіоналізм економіста визначається високим рівнем його ділових якостей, комунікативної компетентності та культури спілкування, оскільки діяльність такого фахівця характеризується сукупністю суб'єкт-суб'єктних відносин та взаємодій, її результативність залежить не лише від знань ним системи формування фінансових ресурсів, фінансових методів управління інвестиційними проектами чи уміння аналізувати результати діяльності

підприємства, а й особливостей професійного спілкування, мовленнєвого етикету та володіння нормами мовленнєвої поведінки.

Сфера діяльності економіста охоплює суспільно-політичні та соціально-економічні питання розвитку і функціонування сучасного ринку і безпосередньо пов'язана з морально-психологічними, естетичними, інтелектуально-етичними інтересами та переживаннями окремої особистості і трудового колективу загалом. Тому уміння спілкуватись і налагоджувати контакт з людьми, професійний підхід до вирішення поставлених комунікативних завдань, вибір доцільного варіанту мовленнєвої поведінки є важливими об'єктивними чинниками визначення рівня професіоналізму фахівця економічного профілю.

Компетентне спілкування фахівця економічного профілю передбачає знання техніки безконфліктного спілкування та уміння користуватися нею, взаємодіючи з співрозмовниками різних психологічних типів, що дає змогу підтримувати конструктивний і позитивний психологічний клімат ділової розмови та призводить до підвищення ефективності роботи, досягнення високих результатів у тій чи іншій установі.

Ділове спілкування є своєрідним засобом для досягнення завдань професійної діяльності, а, отже, засобом підвищення її якості. У повсякденному житті спілкування набуває, так би мовити, ритуального характеру. Професійне спілкування виникає таким же способом, проте, розгортаючись, набуває змісту певного роду діяльності і зумовлюється професійними проблемами, а не тими, що стосуються внутрішнього світу людини.

Отже, професійне спілкування економіста є дуже складним поняттям. Воно передбачає наявність у фахівця знань необхідної термінології та умінь застосовувати її в процесі виконання професійних завдань; знань правил спілкування та закономірностей психології взаємодії співрозмовників у певних професійних ситуаціях; умінь встановлювати і розвивати комунікативний контакт; знань, як спрямувати розмову в потрібному руслі. Проте необхідно пам'ятати про вже сформовані норми спілкування, культуру спілкування, дотримуватись правил якої необхідно, щоб співрозмовники враховували існуючі обмеження, встановлені для певної комунікативної ситуації, та могли їх застосовувати і пристосовуватись.

Метою статті є обґрунтування сутності комунікативної культури майбутніх економістів. Досягнення поставленої мети зумовлює виконання певних завдань, зокрема, з'ясування змісту «комунікативна культура економіста» та її структурних компонентів.

Культура спілкування економіста безпосередньо впливає на результативність його професійної діяльності. Питання становлення комунікативної культури висвітлені у працях Є. Верещагіна [6], В. Козирева [9], М. Лісіної [12], Л. Петровської [15]. Окремі аспекти питання компетентності особистості вивчали О. Бодальов [5], О. Зімня [8], В. Семиченко [16].

С. Коломієць стверджує, що метою сучасного навчання у ВНЗ економічного профілю є формування цілісної культурно-мовної особистості [10, с. 98]. Сфера досліджень психології, педагогіки та соціальних наук охоплює вивчення комунікативної компетенції мовної особистості, що характеризується як «сукупність знань про спілкування у різноманітних умовах і з різними комунікантами, а також знань вербальних і невербальних засад інтеракції, умінь їх ефективно застосовувати у конкретному спілкуванні у ролі адресанта й адресата» [3, с. 124]. Інше визначення комунікативної компетенції звучить як уміння мовця будувати ефективну мовленнєву поведінку, що відповідає нормам соціальної взаємодії, властивих конкретній культурі; вміння учасників спілкування володіти комунікативними стратегіями, правилами спілкування [2, с. 228]. Таким чином, комунікативна компетенція майбутнього економіста є здатністю суб'єкта навчання адекватно спілкуватись у заданих комунікативних ситуаціях і комунікативно доцільно висловлювати власні думки, вмінням організувати мовленнєве спілкування з урахуванням правил культури спілкування та мовленнєвої поведінки.

Професійна комунікативна діяльність майбутнього фахівця економічного профілю залежить від його світогляду, аксіологічної спрямованості особистості, професійних переконань і готовності діяти в певних ситуаціях, дотримуючись норм мовленнєвої етики, та є важливим елементом результативності професійної діяльності.

Мовленнєва етика – це «правила мовленнєвої поведінки, що ґрунтуються на нормах моралі, національно-культурних традиціях, психології учасників спілкування. Порушення норм

мовленнєвої етики суттєво ускладнює процес кооперативного спілкування» [3, с. 198–199]. Мовленнєвий етикет є системою вимог щодо використання мовно-виражальних засобів в мовленнєвій діяльності залежно від мети спілкування. Такі правила спілкування стереотипні; типові конструкції, які вживаються у повсякденних ситуаціях, що часто повторюються. Отож, набір типізованих частотних ситуацій спричиняє появу певного набору мовленнєвих засобів, якими послуговуються в таких ситуаціях.

Сукупність всіх можливих етикетних формул є основою системи мовленнєвого етикету нації. У його структурі виокремимо такі основні елементи комунікативних ситуацій, як привітання, звертання, прощання, перебивання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, запрошення, поздоровлення, пропозиція, згода, відмова, співчуття, похвала, порада тощо. Як зазначає Ф. Бацевич, «культурні та соціальні норми життя, тонкощі стосунків між людьми вимагають від адресанта і адресата створення сприятливої атмосфери, яка забезпечує успішне вирішення всіх питань, що обговорюються. Важливою складовою кооперативного спілкування є обов'язкове дотримання учасниками комунікації вимог мовного етикету» [3, с. 202]. Володіння нормами мовленнєвого етикету майбутнім економістом – це свідчення рівня його професіоналізму та культури його особистості.

Комунікативна культура є однією з найважливіших складових професійної компетентності економіста. Зазвичай, професійну компетентність характеризують як інтегральну характеристику ділових та особистісних якостей фахівця, що відображає відповідний рівень знань, умінь та навичок, який забезпечить виконання певного виду діяльності. А. Белкін визначає професійну компетентність як «сукупність професійних та особистісних якостей, що забезпечують ефективну реалізацію компетенцій, необхідних для здійснення професійної діяльності» [4, с. 56]. Компетентність вважають першоосновою професійності. Комплексність знань (уміння синтезувати матеріал, аналізувати ситуації спілкування, осмислювати суть явищ, обирати засоби взаємодії) посідає чільне місце у професійній компетентності [14]. Професійна компетентність майбутнього економіста, крім його особистісних та ділових якостей, містить також уміння та навички, що забезпечують функціонування процесу спілкування.

А. Маркова [13, с. 128] пропонує розрізняти такі види професійної компетентності: спеціальна діяльнісна компетентність, соціальна комунікативна компетентність, особистісна компетентність, індивідуальна компетентність (табл. 1).

Спеціальна, соціальна, особистісна й індивідуальна компетентності відображають зрілість і становлення особистості фахівця, його здатність брати участь у професійному спілкуванні. Вони взаємопов'язані з здійснювати професійну діяльність і професіоналізмом і непрофесіоналізмом.

Таблиця 1

Зв'язок видів професійної компетентності з професіоналізмом та непрофесіоналізмом (за А. Марковою) [13, с. 128]

Види професійної компетентності	Професіоналізм	Непрофесіоналізм
1	2	3
Спеціальна діяльнісна компетентність	Розуміння призначення, місії певної професії; обрання певної діяльності у ролі постійного заняття, перетворення цього заняття в професію; оволодіння нормами професійної діяльності, висока ефективність; досягнення вагомих результатів, стабільність результатів; професійна майстерність; володіння кількома видами професійної діяльності в межах професії; професійна свідомість (усвідомлення	Нерозуміння призначення професії; часта зміна професійних занять; невиконання професійних функцій; низька ефективність, невміння добре працювати; «професійна халтура»; володіння лише одним видом професійної діяльності; порушення правових нормативів професії; низький рівень професійної

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

Види професійної компетентності	Професіоналізм	Непрофесіоналізм
1	2	3
	максимальної кількості ознак професійної діяльності – предмета, засобів, результату праці); професійне мислення, професійна інтуїція, самостійність у вирішенні професійних проблем; відсутність втоми	свідомості; висока психологічна ціна результату, постійна втома.
Соціальна комунікативна компетентність	Віднесення себе до професійної спільноти; оволодіння нормами професійного спілкування, етичними нормами професії; спрямованість професійних результатів на благо інших людей, духовне збагачення інших осіб засобами своєї професії; соціальна відповідальність за наслідки своїх вчинків; уміння співпрацювати; гнучка зміна соціальних ролей е професії; готовність до змін, уміння впливати на перебіг у міжособистісних стосунках; конкурентоспроможність, уміння викликати інтерес соціуму до результатів своєї професійної діяльності; відповідність професійного службового статусу індивідуально-особистісним якостям.	Порушення етичних норм професії; перевищення прав та повноважень, зловживання службовим становищем; соціальна безвідповідальність; невміння працювати з іншими людьми, несумісність; низька конкурентоспроможність, нездатність співвіднести результати власної професійної праці з потребами соціуму; асоціальна поведінка, конфліктність, деструктивність; перенесення професійних навичок на особисте позапрофесійне спілкування; неспроможність «виходу із професійної ролі».
Особистісна компетентність	Стійка професійна мотивація, спрямованість на збереження відданості своїй професії; позитивна Я-концепція, самооцінка; універсальність; творча установка, свідомо професійна творчість, відмова від застарілого на користь нового; свідоме духовне збагачення, самозміни засобами професії; збагачення професії засобами своєї творчості; самоприспособлення до професії та професії до себе; переважання позитивної емоційної установки; індивідуальність в професійній праці; задоволеність професійною працею.	Нестійка професійна мотивація; невмотивована, спонтанна професійна поведінка; протистояння інноваціям; переважання репродуктивних, адаптивно-приспосувальних засобів над творчими; імітація компетентності та активності; переважання негативної емоційної установки; комплекси незадоволеності і неповноцінності.
Індивідуальна компетентність	Цілісна професійна самосвідомість, знання професіограми своєї професії; сприйняття себе як фахівця; саморозвиток професійних здібностей; протистояння перешкодам; самопроекування, самоекспериментування, побудова власної	Відсутність цілісного інтегрального стійкого професійного «Я»; неознайомленість із професіограмою своєї професії; екстернальність як бачення причин свого успіху/неуспіху;

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

Види професійної компетентності	Професіоналізм	Непрофесіоналізм
1	2	3
	стратегії професійного росту, побудова та реалізація сценарію власного професійного життя; узгодженість мотиваційної та операційної сторін діяльності; можливість професійного навчання; врахування попереднього професійного досвіду; зростання індивідуалізації та відносної автономії у процесі професійного зростання; спрямованість результатів власного індивідуального професійного зростання на благо інших людей.	підпорядкування професійного зростання випадковим зовнішнім факторам; неможливість професійного навчання, професійна обмеженість; неузгодженість мотиваційної та операційної складових діяльності.

Під професійною компетентністю економіста О. Ануфрієва [1, с. 53] розуміє сукупність економічних знань та практичних умінь, досвіду, економічної культури та мислення, наявність стійкої потреби та інтересу до професійної компетентності. Авторка вважає, що основними завданнями у сфері навчання є: набуття систематизованих економічних знань, умінь і навичок економічної діяльності; спрямування на формування економічної свідомості, світогляду, поглядів і переконань; сприяння у набутті навичок самостійного аналізу й оцінки економічних явищ і процесів. У сфері самопізнання це будуть: осмислення свого індивідуального економічного потенціалу; формування стійких навичок свідомої економічної поведінки та мислення, позитивних особистих рис; вироблення активної життєвої позиції. У сфері мотивації – це розвиток пізнавального інтересу до проблем економіки, постійної потреби в економічному знанні, прагнення до цивілізованого підприємництва, що має стати засобом соціального захисту й адаптації до ринкових умов господарювання.

Серед основних складових професійної компетентності особистості економіста О. Ануфрієва визначає: мотиваційно-вольовий (мотиви, завдання, потреби, стимули до формування економічної компетентності; вміння домагатись успіху та результативності; сила волі, цілеспрямованість); функціональний (знання, уміння, досвід практичної діяльності, освіченість; синтез знань гуманітарних, економічних, природничих, технічних та інших наук; оволодіння способами пізнання й практичної діяльності; самоосвіта та самовиховання); комунікативний (вміння зрозуміло й чітко висловлювати свої думки, переконувати, аргументувати, доводити, аналізувати; встановлювати міжособистісні зв'язки, організувати та підтримувати діалог; володіти діловим етикетом і культурою мови), рефлексивний (вміння свідомо контролювати результати своєї діяльності та рівень особистого розвитку, особистісних досягнень; формування креативності, ініціативності, націленості на співпрацю, упевненість у собі; самооцінка, самореалізація, розуміння своєї значущості й відповідальності за результати своєї діяльності) компоненти [1, с. 54].

Професійна компетентність економіста синтезує в собі ґрунтовні знання із загальноосвітніх та фахових дисциплін, володіння уміннями та професійною технологією, здатність мобілізувати у професійній діяльності знання і вміння, можливість використовувати узагальнені засоби виконання дій у вирішенні професійних завдань.

З метою формування професійної компетентності в умовах університетської освіти ВНЗ повинен подбати про:

- наявність відповідної матеріально-технічної бази;
- якісний склад професорсько-викладацького колективу;
- вивчення, узагальнення і систематизацію передового досвіду викладання економічних дисциплін країн-учасниць Болонського процесу та на основі цього подальшу розробку і впровадження національних програм з економічних дисциплін;
- комп'ютеризацію економічної освіти;

- використання ефективних форм і методів навчання;
- забезпечення зв'язку між економічними та гуманітарними дисциплінами.

Отже, професійна компетентність економіста становить сукупність його знань, умінь, навичок, професійних та особистісних якостей, які свідчать про рівень оволодіння фахівцем сучасними технологіями та методами вирішення професійних завдань. Таке поєднання знань, умінь і навичок сприяє їх високій продуктивності, а необхідною умовою ефективності діяльності фахівця є комунікативна компетентність.

Професійна комунікативна компетентність майбутнього економіста – це показник психологічної готовності фахівця до організаційно-комунікативної діяльності і значною мірою залежить від його особистості, внутрішньої установки на співпрацю з людьми, прагнення підтримувати та розвивати ефективне спілкування із замовниками та колегами.

Для реалізації своїх комунікативних намірів майбутньому економісту в процесі навчання необхідно оволодіти навичками комунікативної компетентності, яку трактують як ситуативну адаптивність і вільне володіння вербальними та невербальними засобами соціальної поведінки [17, с. 92]. Поняття «компетентність» у широкому розумінні цього слова означає «досконале знання своєї справи, суті роботи, яка виконується, складних зв'язків, явищ і процесів, можливих способів і засобів досягнення окреслених цілей» [11, с. 4]. Зміст компетентності охоплює не лише рівень базової та спеціальної освіти, професійний досвід чи стаж роботи, а й життєвий досвід, комунікативну майстерність тощо.

Комунікативна взаємодія пронизує супроводжує всі види професійної діяльності економіста. «Важливою умовою професійної придатності економіста є володіння достатнім багажем не лише загальнонаучних і спеціальних знань, умінь і навичок, але й комунікативних знань, умінь, навичок, які допоможуть зреалізувати оптимальний підхід та обрати найкращі способи комунікативної взаємодії з метою налагодження партнерських стосунків зі співрозмовником для досягнення значних результатів у певному виді професійної діяльності», – пише І. Ярошук [19]. Тому від рівня сформованості його культури спілкування значною мірою залежить успіх його професійної діяльності.

Н. Долгополова, зокрема, пропонує розглядати культуру професійного спілкування менеджера відповідно до специфіки його діяльності, а складові культури визначає як комунікативні вміння, що необхідні для повноцінного ділового спілкування. Такі вміння науковець поділяє на орієнтувальні (оцінка ситуації, вибір комунікативної моделі поведінки тощо), інформаційно-аналітичні (вміння отримувати і передавати інформацію), прогностичні (проекування різних видів діяльності, моделювання системи комунікації), полемічні (вербальні, невербальні, електронні, телекомунікаційні засоби зв'язку), візуально-презентативні (створення іміджу, поєднання вроджених і набутих рис характеру), креативні (прийняття рішень у нестандартних ситуаціях), рефлексивні (самооцінка, самоаналіз, саморозвиток тощо) [7, с. 96].

Більшість науковців визначає комунікативну культуру майбутнього фахівця як складову професійної культури. Також побутує визначення комунікативної культури як особистісного утворення, що позитивно впливає на доречність, логічність і послідовність мовлення та слухання; сприйняття матеріалу та його розуміння; дотримання паритетності і досягнення ефективної комунікативної взаємодії на основі спільних інтересів. М. Шовкун [18, с. 47] визначає такі компоненти комунікативної культури фахівця:

- світоглядний (система поглядів і знань майбутнього фахівця, етичних і естетичних норм обраної професії), який спрямований на досягнення професійного результату через високий духовний потенціал, визнання абсолютної цінності особистості, дотримання в повсякденній міжособистісній діяльності прийнятих етичних норм;
- мотиваційний (мотиви комунікативної поведінки, комунікативні установки, професійна спрямованість), в якому домінує потреба розуміння й усвідомлення особливостей майбутньої професії;
- власне комунікативний (комунікативні вміння і навички, професійна спрямованість мовлення), спрямований на усвідомлення спілкування як засобу досягнення мети в міжособистісних стосунках, розвиток та саморозвиток особистості, стимулювання формування важливих особистісних і професійних якостей, необхідних для самореалізації в суспільних взаєминах;

- емоційно-вольовий (тактовність, витримка, толерантність), що відображає рівень комунікативної культури і сприяє добору доцільних емоційно виправданих засобів мовного і немовного впливу;

- конструктивний як запоруку здатності обирати оптимальний стиль спілкування і взаємодії, комунікативної поведінки, адекватного сприйняття особистістю студента себе як майбутнього фахівця.

Таким чином, комунікативна культура є складовою цілісної професійної культури майбутніх економістів та передумовою їх успіху у фаховій діяльності. Ця культура інтегрує комунікативні знання, цінності, досвід, реалізація яких дозволяє досягати взаєморозуміння між суб'єктами економічної діяльності.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні критеріїв і показників компонентів комунікативної культури майбутнього економіста та з'ясування умов її формування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ануфрієва О. Л. Компетентнісний підхід до економічної освіти / О. Л. Ануфрієва // Розвиток післядипломної освіти України в умовах інтеграції: матеріали щорічної звітної всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 15-річчю АПН України, 11–12 квітня 2007 р. – Донецьк, 2007. – С. 51–55.
2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології: навч. посібник / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2006. – 248 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
4. Белкин А. С. Ситуация успеха. Как ее создать: книга для учителя / А. С. Белкин. – М.: Просвещение, 1991. – 176 с.
5. Бодалёв А. А. Личность и общение: избранные труды / А. А. Бодалёв. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
6. Верещагин Е. М. Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1990. – 247 с.
7. Долгополова Н. Ф. Развитие коммуникативных умений студентов-менеджеров в условиях университета: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. Ф. Долгополова. – Оренбург, 1998. – 188 с.
8. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании: авторская версия / И. А. Зимняя. – М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с.
9. Козырев В. А. Гуманитарная образовательная среда: языковая культура / В. А. Козырев. – СПб.: Изд-во РГПУ, 1999. – 107 с.
10. Коломієць С. С. Навчання спеціалістів професійно-орієнтованого спілкування із зарубіжними партнерами (на матеріалі англійської мови): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – К., 1993. – 162 с.
11. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / за ред. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2003. – 87 с.
12. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребёнка; под ред. А. Г. Рузской; М. И. Лисина. – М.; Воронеж: ИПП: МОДЭК, 1997. – 384 с.
13. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
14. Педагогічна майстерність: підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, Т. Ф. Кривонос та ін. – К.: Вища школа, 1997. – 349 с.
15. Петровская Л. А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 216 с.
16. Семиченко В. А. Психология общения / В. А. Семиченко. – К.: Магистр-S, 1998. – 152 с.
17. Федорчук В. М. Розвиток комунікативної компетентності викладача. Соціально-психологічний тренінг: навч.-метод. посібник / В. М. Федорчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2004. – 240 с.
18. Шовкун М. П. Складові комунікативної культури студентів / М. П. Шовкун // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2003. – № 8. – С. 45–50.
19. Ярошук І. Д. Теоретичне обґрунтування професіограми економіста з позицій ділової комунікації / І. Д. Ярошук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n1_2009_st_31/